

РЕФЛЕКСІЯ В АСПЕКТІ ПРОФЕСІЙНОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВАREFLECTION IN THE ASPECT OF PROFESSIONAL IMPROVEMENT
OF THE FUTURE MUSIC TEACHER

Одним із механізмів, що дозволяють педагогу-музиканту бути стратегом у своїй професійній діяльності, є рефлексія. Наявність професійної рефлексії у вчителя музичного мистецтва дозволяє йому переходити з позиції вчителя-практика, як організатора діяльності учнів, що базується на конкретному змісті навчального предмета, до позиції педагога-дослідника власної професійної діяльності, як особливого предмету аналізу, розуміння та оцінки. У ході рефлексивних процесів, окремі художньо-педагогічні прийоми і види діяльності, як і діяльність вчителя музичного мистецтва в цілому, набувають характеру безперервного дослідницького і творчого акту. Мета статті полягає у визначенні ролі та значення рефлексії майбутнього вчителя музичного мистецтва як провідного механізму його фахового становлення, виявленні найвагоміших аспектів, які притаманні рефлексії у здійсненні музично-педагогічної діяльності. Знання про кооперативний аспект рефлексії забезпечують проектування колективної діяльності з урахуванням необхідності координації професійних позицій та групових ролей суб'єктів та кооперації їх спільних дій. Рефлексія тут сприймається як «вивільнення» суб'єкта з процесу діяльності, як його «вихід» у зовнішню позицію стосовно неї. За такого підходу акцент ставиться на результатах рефлексії, а не на її процесуальних механізмах чи індивідуальних відмінностях у тому прояві. Комунікативний аспект розглядає рефлексію як істотну складову розвиненого спілкування і міжособистісного сприйняття. Особистісний аспект передбачає розуміння рефлексії як процесу «перемислення», механізму інтеграції «Я» в унікальну цілісність. Автори доводять, що рефлексивні уміння вчителя музичного мистецтва є психологічним механізмом саморозвитку, що виявляється у здатності педагога займати аналітичну позицію по відношенню до себе та своєї професійної діяльності та дозволяє реалізувати свої індивідуально-творчі можливості пізнання та перетворення музично-педагогічної дійсності, включаючи до неї самого себе.

Ключові слова: майбутні вчителі музичного мистецтва, рефлексія, професійна рефлексія майбутнього вчителя музичного мистецтва, професійне вдосконалення майбутнього вчителя музичного мистецтва, аспекти професійної рефлексії вчителя

музичного мистецтва, професійна підготовка майбутніх учителів музичного мистецтва.

One of the mechanisms that allow a teacher-musician to be a strategist in his professional activity is reflection. The presence of professional reflection in a music teacher allows him to move from the position of a teacher-practitioner, as an organizer of students' activities, based on the specific content of the educational subject, to the position of a teacher-researcher of his own professional activity, as a special subject of analysis, understanding and evaluation. In the course of reflexive processes, individual artistic and pedagogical methods and types of activity, as well as the activity of a music teacher in general, acquire the character of a continuous research and creative act. The purpose of the article is to determine the role and significance of the reflection of the future teacher of musical art as the leading mechanism of his professional formation, to identify the most important aspects inherent in reflection in the implementation of music-pedagogical activity. Knowledge about the cooperative aspect of reflection ensures the design of collective activities taking into account the need for coordination of professional positions and group roles of subjects and cooperation of their joint actions. Reflection here is perceived as the «liberation» of the subject from the process of activity, as his «exit» to an external position in relation to it. With this approach, the emphasis is on the results of reflection, and not on its procedural mechanisms or individual differences in that manifestation. The communicative aspect considers reflection as an essential component of developed communication and interpersonal perception. The personal aspect implies an understanding of reflection as a process of «rethinking», a mechanism of integration of the «I» into a unique whole. The authors prove that the reflexive skills of a music teacher are a psychological mechanism of self-development, which is manifested in the ability of the teacher to take an analytical position in relation to himself and his professional activity and allows him to realize his individual and creative possibilities of learning and transforming the musical and pedagogical reality, including to it himself himself.

Key words: future music teachers, reflection, professional reflection of a future music teacher, professional improvement of a future music teacher, aspects of professional reflection of a music teacher, professional training of future music teachers.

УДК 61:06-13/1815
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/53.2.24>

Смородська М.М.,
канд. мистецтвозн.,
викладач кафедри вокально-хорової
підготовки вчителя
Комунального закладу «Харківська
гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
Смородський В.І.,
канд. пед. наук,
викладач кафедри фортепіано
Комунального закладу «Харківська
гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сучасний глобалізований світ і відкриті освітні кордони внесли вагомий коректив у процес підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва. В українській освітній моделі майбутній педагог музикант – це творча особистість, яка володіє не лише широкими знаннями, необхідним спектром

професійних умінь та навичок, а перш за все, орієнтована на професійне самовдосконалення та саморозвиток. Відтак, одне з провідних завдань фахової підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва полягає у формуванні в нього рефлексивних умінь, що сприятиме осмисленню якісного рівня навчальної діяльності, засобів її планування

та організації, підвищенню рівня професійного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Будучи різноплановою та багатозначною, проблема рефлексії має філософські, психолого-педагогічні, методичні та інші витoki. Феномен «рефлексія» досліджується у працях І. Беґа, М. Марусинець, В. Моляко, І. Якиманської, Т. Яценко та ін. В контексті професійної підготовки майбутніх педагогів дана проблема висвітлюється у працях О. Дубасенюк, І. Зязюна, Н. Кічук, З. Курлянд, В. Семиченко, В. Сластьоніна та ін.

Особливий інтерес представляють праці, присвячені формуванню рефлексії педагогів у галузі мистецької освіти: Куєва Луїс Давіла Сократес (формування рефлексивної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва), А. Максимова, В. Орлова (мистецькі дисципліни), І. Парфентьєва (вивчення української хорової духовної музики), В. Федорчук (організація музичної пізнавальної діяльності з рефлексивної позиції), та ін.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. Не зважаючи на отримані вагомі наукові результати в аспекті досліджуваної проблеми, важливо виокремити низку напрямків, які стають на заваді формування рефлексивних умінь майбутніх учителів музичного мистецтва, як засобу їх професійного самовдосконалення: невідповідність між потребами суспільства у висококваліфікованих фахівцях у галузі мистецької освіти, здатних до професійного саморозвитку, та неналежним науковим обґрунтуванням значущості рефлексії у цьому процесі; необхідністю формування у студентів рефлексивних умінь та відсутністю необхідного методичного ресурсу.

Мета статті полягає у визначенні ролі та значення рефлексії майбутнього вчителя музичного мистецтва як провідного механізму його фахового становлення, виявленні найвагоміших аспектів, які притаманні рефлексії у здійсненні музично-педагогічної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Проблема рефлексії є далеко не новою, різні її аспекти розглядали ще давньогрецькі філософи. Як і більшість понять, що мають широке поширення, поняття рефлексії є багатозначним. Рефлексія в етимологічних словниках тлумачиться як «відображення, роздуми», як «внутрішнє відображення», як «відображення, звернення назад». У філософії поняття «рефлексія» виникло ще за часів Аристотеля, Сократа, Платона та ін. і означало процес роздумів індивіда про те, що відбувається у його власній свідомості.

На всіх етапах історичної традиції поняття «рефлексія» так чи інакше завжди було пов'язане з такими категоріями, як «самопізнання», «само-спостереження». Ідея рефлексивного ставлення людини до себе (як умова її достовірного пізнання

дійсності) своєрідно представлена роботах І. Канта. Філософ розглядав рефлексію як особливий механізм, за допомогою якого людина осягає і оцінює навколишній світ, вступає з нею в «особистісні відносини» [7, с. 314]. У феноменології рефлексія сприймається як компонент структури свідомості (Е. Гуссерль). Вона є те, що притаманно всім актам думки, які є у свідомості індивіда (сприйняття, оцінювання, схвалення, сумніви тощо). Таке трактування рефлексії, як феномена свідомості притаманна і сучасному розумінню рефлексії у психології й у педагогіці.

Отже, з погляду філософів, свідомість суб'єкта, завдяки рефлексії, спрямована на самого себе. Це явище дозволяє людині усвідомлювати і осмислювати своє минуле, передбачати майбутнє, а також співвідносити свою свідомість або свої дії зі свідомістю або діями іншого суб'єкта, причому, за допомогою рефлексії суб'єкт здатний прогнозувати свідомість і дії іншого суб'єкта.

Здійснений аналіз робіт з психології, присвячених вивченню рефлексії показав, що вона досліджується у чотирьох основних аспектах: кооперативному, комунікативному, особистісному [6]. При цьому, перші два аспекти виділяються в дослідженнях колективних форм діяльності та супутніх процесах спілкування, інші два – в індивідуальних формах прояву мислення і свідомості.

На виявлення специфіки кооперативного аспекту рефлексії спрямовані Н. Алексєєв [2] та ін. Ці дослідження мають пряме відношення до психології управління. Знання про кооперативний аспект рефлексії забезпечують проектування колективної діяльності з урахуванням необхідності координації професійних позицій та групових ролей суб'єктів та кооперації їх спільних дій. Рефлексія тут сприймається як «вивільнення» суб'єкта з процесу діяльності, як його «вихід» у зовнішню позицію стосовно неї. За такого підходу акцент ставиться на результатах рефлексії, а не на її процесуальних механізмах чи індивідуальних відмінностях у тому прояві.

На виявлення специфіки комунікативного аспекту спрямовано переважно соціально-психологічні дослідження О. Лосієвської, Н. Михальченко, Л. Найдьонової, Г. Радчука, Л. Подкоритової, Л. Носко та ін. У даних авторів рефлексія сприймається як істотна складова розвинутого спілкування і міжособистісного сприйняття. І. Блохіна зазначає, що «роздум за іншу особу, здатність зрозуміти, що думають інші особи, називається рефлексією» [4].

Експериментальному дослідженню особистісного аспекту рефлексії присвячено роботу Ж. Крижановської [9] та ін. Рефлексія цими вченими цією вченою розуміється як процес «переосмислення», як механізм «не тільки диференціації в кожному розвинутому та унікальному людському «я» його

різних підструктур (типу «я» – фізичне тіло», «я» – біологічний організм», «я» – соціальна істота», «я» – суб'єкт творчості» та ін.), а й інтеграції «я» в унікальну цілісність».

У педагогічній діяльності вихід у рефлексію зумовлено самою природою цієї діяльності. Дослідницька функція рефлексії, як зазначає О. Анісімов [3], обслуговує перехід до критичної (виявлення причини утруднення) та нормативної (перебудова колишньої норми) функцій. Критика і нормування виростають із дослідницького рефлексування. Побудова картини здійсненої діяльності дає матеріал для критики та подальшого нормування.

У педагогічній діяльності рефлексія в її індивідуальній та соціально-організованій формах веде до появи вищих психічних механізмів – мислення, свідомості, самосвідомості, волі особистості. [10, с. 157]. Трансформація рефлексивної здібності, становлення вищих психічних механізмів сприяє розвитку професійної педагогічної творчості та майстерності.

Ведучими в педагогічній діяльності виступають процеси мислення, які обслуговують сполучення, викладення знань, аналіз корекції учнів. Сам педагог, входячи в ситуації скрути, входить у рефлексивно-критичні відносини із собою. Педагогічна рефлексія, заснована на теорії діяльності, ефективно використовує описовий, пояснювальний, формуючий, проектуєчий, трансформуючий, методичний підхід до вивчення педагогічних явищ.

Під професійною рефлексією А. Іващенко розуміє «психологічний механізм професійного самовдосконалення та самоактуалізації, що проявляється у здатності фахівця займати аналітичну позицію щодо себе та професійної діяльності» [6, с. 117]. Розглядаючи чинники особистісного зростання вчителя, Т. Кремешна розуміє рефлексію як один із механізмів самоконтролю, що забезпечує особистісне зростання вчителя [8].

Новий погляд проблему рефлексії висвітлює Б. Вульфів. Вчений розглядає рефлексію як ланцюжок внутрішніх сумнівів, обговорень із собою, викликаних питаннями, непорозуміннями, труднощами, що виникають у житті, пошук варіантів відповіді на те, що відбувається, а професійну рефлексію – як співвіднесення себе, можливостей свого «Я» з тим, чого вимагає обрана професія, у тому числі – з існуючими про неї уявленнями [5].

Центральним процесом професійно-педагогічної рефлексії у навчанні Ю. Кулюткін вважає рефлексивне управління. Спільно із Г. Сухобською, він розглядає рефлексивні процеси у діяльності вчителя як процеси відображення вчителем «внутрішньої картини світу» учня. Вчені роблять висновок про те, що рефлексивні процеси буквально пронизують діяльність вчителя, і представляють його

професійну самосвідомість як структуру чотирьох елементів:

1) яким себе бачить і оцінює вчитель в даний час («актуальне Я»);

2) яким себе бачить та оцінює вчитель по відношенню до початкових етапів роботи в школі («ретроспективне Я»);

3) яким би хотів стати вчитель («ідеальне Я»);

4) як, з погляду вчителя, його розглядають та оцінюють інші люди – його колеги, учні («рефлексивне Я»).

Причому, «актуальне Я» є центральним елементом професійної самосвідомості вчителя. «Ретроспективне Я» щодо «актуального Я» дає вчителю шкалу своїх досягнень. «Ідеальне Я» є ціннісною перспективою особистості, яка зумовлює саморозвиток особистості у професійній сфері. «Рефлексивне Я» – це відображення в очах інших, врахування ставлення інших людей до особистості вчителя.

Отже, можна констатувати, що педагогічна рефлексія утвердилася як одна із технологічних основ професійної підготовки вчителя. Однією з її відмінних рис є яскраво виражений гуманістичний аспект, який передбачає поєднання високих ціннісних критеріїв, оскільки об'єктом рефлексії у цьому випадку виявляються і взаємовідносини з-поміж них.

У даний час, в музично-педагогічних дослідженнях все частіше зустрічається професійна рефлексія як феномен, як сутнісна характеристика особистості та діяльності вчителя музичного мистецтва. Рефлексію, як основу особистості, Т. Олійник [11], пов'язує з «наявністю своєї точки зору», з усвідомленням того, що реалізувати себе можна тільки через стосунки до інших людей (автор, педагог, учень, слухач) тощо. Говорячи про значення рефлексивної діяльності в різних галузях музично-творчої практики, Г. Ципін [12] вбачає в діалектичному зв'язку «внутрішнього» і «зовнішнього» єдину умову глибинної перебудови музикантом-професіоналом свого «Я», всіх механізмів своєї творчої самосвідомості.

Певним чином поповнилися уявлення про професійно-орієнтовану рефлексію вчителя музичного мистецтва завдяки дослідженням, спрямованим на кардинальне вдосконалення різних аспектів методологічної підготовки майбутнього педагога-музиканта у ЗВО. Є. Абдуллін, визначаючи категорію «рефлексія» підкреслює: «Засвоєння майбутніми вчителями музичного мистецтва спочатку теоретичного уявлення про рефлексію як діяльність, спрямовану на її корекцію, як процес визначення логічних кроків науково-дослідного пошуку (а потім практичне її здійснення в методологічній діяльності), забезпечує накопичення певного творчого досвіду, і навіть особливим чином впливає на розвиток інтелектуальних, вольових

та інших сторін особистості, ... сприяє оволодінню загальними логічними принципами творчої діяльності, що має як професійну, так і й загальнолюдську значимість» [1, с. 58].

Е. Абдуллін [1] вважає, що рушійною силою професійної рефлексії вчителя музичного мистецтва є суперечності між наявними в нього знаннями про шляхи вирішення різноманітних завдань музичної освіти (розвиток музичних здібностей, формування умінь і навичок тощо) і реальними результатами, що з'являються у нього в роботі. Ці протиріччя сприяють пошуку та розробці нових знань, що допомагають вирішенню проблеми. Професійно-особистісному становленню вчителя музичного мистецтва сприяє встановлення на основі рефлексії особливих взаємовідносин – предметно-рефлексивних, які характеризуються взаємним відображенням об'єктів: сам суб'єкт знає, який він є насправді; бачить себе в дії і розуміє, яким його бачать інші; у свою чергу, інший суб'єкт знає та розуміє особистісні та професійні особливості «рефлексуючого».

Завдяки предметно-рефлексивним відносинам досягається взаєморозуміння, діловий та емоційний контакт між суб'єктами взаємодії. Педагог і учень перебувають у такому рольовому співвідношенні, коли учень виступає собі як «я-учень», тобто, він виробляє та виконує свою дію (навчання); і як «я-педагог» – все навчання учень здатний контролювати, регулювати, оцінювати. Педагог перебуває в тих самих позиціях: він організовує свою педагогічну діяльність, створюючи умови становлення учня, і водночас аналізує, оцінює себе та свої дії. Це забезпечує встановлення між суб'єктами співробітництва досягнення єдиної для учасників спільної діяльності мети.

Предметно-рефлексивні відносини дозволяють суб'єкту стати на позицію іншого та прогнозувати з цієї позиції дії іншого. Педагог діагностує особистісні та музичні здібності, характер його поведінки в умовах урочної та концертної діяльності; оцінює готовність учня до тієї чи іншої діяльності, його сили та творчий потенціал. У свою чергу, учень накопичує інформацію про педагога: про його стійкі якості особистості, виконавські та педагогічні можливості.

У роботах Г. Падалки, Т. Кремешної, О. Щолокової, О. Рудницької, О. Ростовського, О. Щербініної та ін. особливо акцентується дослідницький аспект діяльності вчителя музичного мистецтва, в якому важливе місце належить рефлексії. Найбільші можливості для розвитку дослідницьких умінь студентів представляє аналіз музичних творів, метою якого є визначення того, які почуття та емоції виражені в цій музиці, якими засобами музичної виразності створюється той чи інший образ.

Завдяки рефлексії процес освоєння музичного твору не пасивний, а активний, оскільки

здійснюється у процесі розширення та збагачення духовно-особистісного, музично-слухового та професійно-творчого досвіду особистості студента – майбутнього вчителя музичного мистецтва. На основі рефлексії процес освоєння відбувається через діалог-спілкування з твором музичного мистецтва, роздуми про нього, висловлювання своєї думки, оцінки, відносини, усвідомлення його образного змісту тощо. В результаті активізується інтелектуальна, емоційно-вольова структура особистості майбутнього педагога-музиканта; формуються його морально-естетичні якості.

Через рефлексію відбувається етап пізнання музичного твору, який є системотворчим моментом у формуванні ціннісного відношення, коли особистість відкриває світ для себе. У множинності смислів, закладених автором у музичному творі, пізнає та шукає той сенс, що викликає в нього найсильніший емоційний відгук. На етапі пізнання важливим є наявність і емоційного і раціонального компонентів, оскільки емоційний поштовх надає руху інтелектуальну діяльність, що є, у свою чергу, підґрунтям для емоційного розуміння музичного світу. У процесі пізнання формується новий особистісний сенс, який є особливим рівнем індивідуальної свідомості, що підкреслює суб'єктивні особливості розуміння людиною картини світу.

Аналітико-пізнавальна діяльність завдяки рефлексії стає спрямованою на вербалізацію думок, почуттів, переживань, що виникли в процесі пізнання музичного твору. Вербалізовані враження є результатом впливу «інтонованого сенсу» твору на сферу відносин та духовний світ студента. У них розкривається його світоглядна спрямованість, духовно-особистісний досвід, а також виражаються морально-естетичні відносини до дійових осіб та образів твору. Ціннісне осмислення та оцінка музичного твору перекладає спілкування з ним на новий щабель, де починається художнє переосмислення музичного матеріалу. Ціннісно осмисливши і оцінивши твір, творчо налаштовані педагог-музикант, учень-слухач та виконавець – вступають на шлях художнього перетворення, що веде до співтворчості з автором. Роздум-діалог студента і педагога ведеться завдяки тому чи іншому музичному твору, при цьому студент корелює свої життєві установки, рефлексує своє життя, діяльність тощо. Результати теоретичного аналізу музичних творів є основою створення учителем музичного мистецтва, як виконавця, їх художньої інтерпретації. Художня інтерпретація є кінцевою метою виконавської діяльності педагога-музиканта, покликаної передати учням-слухачам авторський задум у живому звучанні.

Рефлексивна діяльність, що існує в уяві та мисленнєвій діяльності музиканта-виконавця, сприяє вирішенню творчих проблем, що стосуються

вироблення виконавської інтерпретації музичного твору, створює умови для його індивідуального трактування. Рефлексії піддається авторське трактування твору, творчість даного композитора загалом, напрям і стиль твору; здійснюється «вихід» за межі даного музичного твору, розгляд його численних зв'язків та взаємовідносин з іншими творами. Таким чином, процес пізнання музичного твору у процесі його цілісного аналізу, та вироблення на основі аналізу його художньої інтерпретації необхідно здійснювати з урахуванням рефлексивної діяльності, розвитком якої слід займатися на етапі вищої освіти майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Рефлексія є важливим механізмом управління емоційним станом педагога-музиканта, оскільки йому властива широта емоційного діапазону, багатство та різноманітність почуттів, вміння «заражатися» музичними переживаннями та здатність їх передавати. Музиканти схильні до неадекватних емоційних станів – депресій, нервозності, примхливості тощо, що у педагогічній діяльності не допускається. Рефлексія дозволяє вчителю осмислити, оцінити, утримати свій емоційний стан. Таким чином, завдяки рефлексії набуваються навички, способи роботи з емоціями. Дослідники роблять небезуспішну спробу наблизитись до розуміння сутнісних сторін професійної рефлексії вчителя музичного мистецтва, визначити умови її розвитку.

Висновки. Узагальнюючи все сказане вище, можна стверджувати, що професійно-особистісна рефлексія вчителя музичного мистецтва відрізняється духовно-творчою наповненістю, єдністю емоційно-чуттєвого та логічного компонентів, об'єктивно-суб'єктивним характером. Становлення рефлексії як якості особистості вчителя музичного мистецтва створює основу для наповнення професійних дій ціннісним змістом, прагненням та здатністю до творчого пізнання та перетворення музично-педагогічної дійсності.

Під рефлексивними вміннями вчителя музичного мистецтва ми розуміємо *психологічний механізм саморозвитку, що виявляється у здатності педагога займати аналітичну позицію по відношенню до себе та своєї професійної діяльності та дозволяє реалізувати свої індивідуально-творчі можливості пізнання та перетворення музично-педагогічної дійсності, включаючи до неї самого себе.* Вимоги сучасної педагогіки вищої школи щодо необхідності підготовки спеціаліста творчого типу в системі музично-педагогічної

освіти цілком залежить від своєчасного та якісного оволодіння рефлексивними вміннями. **Перспективи подальших досліджень** полягають у з'ясуванні закономірностей процесу формування здатності до рефлексії в майбутніх учителів музичного мистецтва, аналізі принципів та педагогічних умов, спрямованих на формування досліджуваної якості у студентів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Абдуллин Э.Б. Методологический анализ проблем музыкальной педагогики в системе высшего образования. Москва : Прометей, 1990. 186 с.
2. Алексеев Н.Г. Здатність до рефлексії як суттєвий момент інтелектуальної культури спеціаліста. Одеса : б/в., 1994. 56 с.
3. Анисимов О.С. Основы методологического мышления. Москва : Просвещение, 1984. 136 с.
4. Блохіна, І. О. Значення рефлексії в діяльності фахівців з управління закладами освіти. Габітус : науковий журнал. Одеса, 2020. Вип. 19. С. 81–85.
5. Вульфів Б.З., Харькин В.Н. Педагогика рефлексии. Москва : «Издательство Магистр», 1999. 111 с.
6. Іващенко А. І. Поняття «професійна рефлексія» та її значущість у практичній діяльності майбутнього психолога *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка*. № 128. 2015. С. 116–120.
7. Кант І. Критика чистого розуму. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
8. Кремешна Т. І. Формування педагогічної самоєфективності майбутніх учителів музики: дис. ... канд. пед.наук : 13.00.04 – Теорія і методика професійної освіти. Одеса, 2008. 189 с.
9. Крижановська З.Ю. Особистісна рефлексія як чинник успішної самореалізації особистості. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: зб. наук. праць. Серія Психологічні науки*. 2011. Вип. 94. Т. I. С. 234–238.
10. Курлат А. М. Педагогическая рефлексия как компонент подготовки будущего педагога к реализации преемственности дошкольного и начального школьного образования. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу»*. Одеса : ОНУ імені І.І. Мечнікова, 2008. С. 157–158.
11. Олійник Т. І. Рефлексія майбутнього педагога-музиканта як механізм його професійного самовдосконалення. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 45. С. 196–199.
12. Цыпин Г.М. Психология музыкальной деятельности: проблемы, суждения, мнения: Пособие для учащихся пед. вузов и консерваторий. Москва : Интерпракс, 1994. 374 с.